

УДК 323.27

## Роль Англійської, Французької та Російської революцій в історії Європи і світу

Андрій Павлів,  
викладач суспільних дисциплін  
Стрийського коледжу  
Львівського національного аграрного університету

*У статті запропоновано новий погляд на марксистську теорію про суспільно-політичні формації в історії людства. Поділ на формації застосовується не до людства взагалі, а до окремих мовно-релігійних груп народів. Феодалізм, капіталізм – це лише певні етапи розвитку в окремих народів та груп народів. Автор доводить, що із початком Англійської революції (1640 р.) капіталізм переміг у германсько-протестантському світі, із початком Французької революції (1789 р.) – у романо-католицькому, а Російська революція (1917 р.) принесла перемогу капіталізму у слов'янсько-православну мовну групу.*

**Ключові слова:** суспільно-політична формація, капіталізм, соціалізм, аналогія, станова монархія, абсолютизм, соціальна структура суспільства, революція, мовно-релігійна група народів.

*A new view of Marxist theory about social and political formations in the history of humanity is offered in the article. The division on formations is applied not to humanity in general, but to separate linguistic and religious groups of peoples. Feudalism and capitalism are the stages of the development for separate peoples or groups of peoples. The author proves that with the beginning of the English revolution (1640) capitalism had won in the German Protestant world, with the beginning of the French revolution (1789) – in the Roman Catholic world, and the Russian revolution (1917) brought victory into the Slavic Orthodox linguistic group.*

**Keywords:** social and political formation, capitalism, socialism, analogy, limited monarchy, absolutism, social structure of society, revolution, linguistic and religious group of peoples.

Те, що було, є те саме, що буде;  
те, що зробилось, є те саме, що зробиться.  
Нема нічого нового під сонцем.  
Як є щось, про що кажуть:  
«Поглянь: ось нове!» –  
То воно вже давно було у віках,  
які були перед нами.

Еклезіаст (Проповідник) 1, 9-10

У радянській історичній науці поширений поділ всесвітньої історії на ряд формацій [1]. За цією періодизацією із початком Великої Англійської буржуазної революції (1640 р.) починається період капіталізму в історії людства. Але частина марксистських істориків вважає, що відлік капіталістичної стадії почався з Великої Французької буржуазної революції (1789 р.). Розвиваючи вчення Маркса й Енгельса про соціалістичну революцію, Ленін здійснив революцію не в передовій капіталістичній країні, а в «відсталій» Росії.

Звернімо увагу на епітет «відсталий» стосовно Росії та всіх слов'ян. Це визначення як вирок супроводжує слов'янські народи: Християнство прийняли тоді, коли інші європейці вже визнали Христа; Петро I долав російську відсталість; після поразки у Кримській війні в середині XIX ст. знову долали відсталість від західноєвропейських країн; Хрущов хотів «догнати і перегнати Америку»; у наш час слов'яни в Європі наздоганяють інших. Відповідно до марксистського історичного вчення, у Англії капіталізм розвивається вже 371 рік (до 2011 р), у Франції – 222 роки (1789-2011), а в Росії – тільки 56 років (1861-1917) [2]. То хіба можна твердити, що слов'яни, а найперше – росіяни, відсталі?

Пропонуємо порівняти три народи: **англійців, французів і росіян**, щоб зрозуміти, наскільки багато в них спільного. Порівняння не буде прямолінійне – що було у кожній країні в один і той же рік чи століття. Ми порівняємо подібні чи аналогічні процеси і події у цій трійці держав.

Всі три країни вели зовнішні виснажливі війни, щоб розширитися за рахунок сусідів: Англія у Столітній війні (1337 – 1453) із Францією, Франція у «італійських війнах» (1494 – 1559), Росія у Лівонській війні (1558 – 1583). Жодна з цих держав не досягла поставленої мети. Після припинення невдалих зовнішніх війн, через короткий час відбулися внутрішні війни: у Англії – «Війна троянд» (1455 – 1485), у Франції – «війни з гугенотами» (1562 – 1594), у Росії – «Смутное время» (1604 – 1618). Наслідки внутрішніх війн у всіх трьох державах були однакові. Всюди з'явилися нові правлячі династії: у Англії – Тюдори, у Франції – Бурбони, в Росії – Романови. Великі феодали були сильно ослаблені, а дворяни і буржуазія підтримали нові династії, тому що їм потрібна була тверда королівська (царська) влада, щоб охороняти торгівлю, тримати в покорі великих феодалів і придушувати народні повстання. Кожна з цих

країн пройшла період станової монархії: Англія (1264 – 1485), Франція (1302 – 1614), Росія (1549 – 1653). Англійський парламент, французькі Генеральні штати, Російський Земський собор – усюди суть одна: центральна влада шукала опори у провідних верствах населення країни. Всюди у цих станово-представницьких органах були представники від знаті, дворянства, духовенства. Загальна маса городян і селян опинилися осторонь управління країною [3].

Періоди абсолютизму переживали Англія (1485 – 1640), Франція (1614 – 1789), Росія (1653–1906). У Росії період станової монархії найкоротший (104 роки), тому й абсолютизму – найдовший. Звичайно, що періоди абсолютизму не є жорстко прив'язані до закінчення чи відновлення скликання вищих представницьких органів (наприклад, у Росії можна продовжити період абсолютизму і до 1917 р).

Наведемо співвідношення аналогічних періодів абсолютизму у трьох порівнюваних державах:

Англія, Генріх VIII Тюдор (1509-1547) = Франція, Людовик XIII (1610 – 1643) у тандемі з кардиналом Ришельє (1622 – 1642) = Росія, Федір Олексійович (1679 – 1682), Петро I (1682 – 1725) – **перемога, торжество абсолютизму.**

Англія, Єлизавета I (1558 – 1603) = Франція, Людовик XIV (1643 – 1715) = Росія, Єлизавета I (1741 – 1761) та Катерина II (1762 – 1796) – **пік абсолютизму.**

Англія, Карл I Стюарт (1625 – 1649) = Франція, Людовик XVI (1774 – 1792) = Росія, Микола II (1894 – 1917) – **занепад і крах абсолютизму.**

Всюди невдалі війни та проблеми із фінансами змусили звертатися до традиції станової монархії і скликати представницькі органи, які й розпочали революції: в Англії – поразка у війні із Шотландією (1639 – 1640), у Франції – поразка у Семирічній війні (1756 – 1763) та декілька неврожайних років, які спричинили перед 1789 р. хвилю селянських повстань, у Росії – поразка у російсько-японській війні та революція 1905 р. [4].

В усіх трьох державах період утвердження абсолютизму збігається із підпорядкуванням церкви державі, перетворення церкви на частину державного апарату: в Англії – за Генріха VIII (1516 – 1547), у Франції – за Людовіка XIII уряд очолював майже 20 років (1624 – 1642) кардинал Ришельє. У Росії цар Петро I не дозволив обирати нового патріарха й у 1721 р. створено святіший Синод, члени якого, як і інших колегій, призначалися царем [5].

У кожній із цих трьох країн існує відчуття єдності з представниками своїх релігійних та етнічних груп. У Англії поширена ідея єдності з усіма протестантами. Французькі королі претендують на роль верховного католицького монарха. В Росії домінує ідея єдності всіх православних під зверхністю «білого царя» та єдності всіх слов'ян під покровительством Росії [6].

У кожній із досліджуваних країн до революції домінують дворяни, які є опорою монархічної влади. Дворянство поділялося на «нових», які вели своє господарство на капіталістичній основі, брали участь у торгових операціях, і «старих» дворян, які надавали перевагу веденню господарства по-старому (феодалні відносини) і складали кістяк придворної аристократії. В Англії – «старе дворянство» та «нове дворянство», у Франції – «дворяни шпаги» та «люди мантиї», у Росії – «старі поміщики» та «поміщики нового типу». Спостерігаємо протиріччя між провінційним дворянством і «двором», усюди «вельможі (старе дворянство) зверхньо дивилися на дворян-ділків і не бажали з ними ділити свою владу і привілеї». Водночас у кожній з цих країн частина аристократів брала участь у торгівлі, банківських операціях, добувній та обробній промисловості. Всюди бачимо велику диференціацію в межах кожної соціальної групи, велику соціальну мобільність. Багато великих поміщиків вкладали капітали у промисловість, а вихідці із селян та купців купували помістя, титули, дворянські звання [7].

Крім того, більша частина земель у передреволюційну добу належить дворянству. Великий вплив має верхівка духовенства, представники якого, як правило, є вихідцями із дворянства. Інтереси торгово-промислової буржуазії, незважаючи на її економічну силу, враховуються набагато менше, ніж інтереси дворян. Кількість населення, яке має хоча б мінімальний доступ до управління державою, перед революцією у цих країнах не перевищує 15% населення. Всюди дворяни мали більшість у вищих представницьких органах [8].

У кожній з трьох країн перед революцією кількість міського населення значно поступається сільському. В Англії жили у місті 26 %, у Франції – 8 %, а в Росії – 18 % усього населення. Після революцій міське населення продовжує стрімко зростати і з часом починає домінувати. У 1970 р. у Великій Британії кількість жителів міст зросла до 79,2 %, у Франції – до 70,4 %, а у СРСР (спадкоємцеві царської Росії) – до 62 % [9]. Можна сказати, що революції дали початок переходу до міського життя.

До революцій селяни вже були особисто вільними людьми, але оскільки більша частина земель залишалася у дворян, селяни змушені були орендувати її у них за певну плату або відробляти на тій землі, що залишилася у пана. Одночасно йшла диференціація в середині селянства, де виділилися заможна верхівка та малоземельні й безземельні селяни. В усіх трьох країнах зростають обсяги оренди і продажу землі. Всюди йде процес обезземелення селян, у першу чергу за рахунок общинних земель (спільні пасовища, луки, ліси), які хочуть прибрати до своїх рук дворяни [10].

У кожній досліджуваній країні перед революцією відбувся значний стрибок у розвитку економіки. Особливо швидко розвивалися видобувні галузі, зокрема вугільна. Великого значення набуває металургія. Промислові підприємства розташовані переважно у сільській місцевості (ближче до дешевої робочої сили). В кожній з трьох країн є державні

підприємства, зокрема ті, що пов'язані з військовою справою. Важливу позицію займає текстильна промисловість. Набирає обертів зовнішня торгівля. Також спостерігається бурхливий розвиток шляхів сполучення: в Англії – судноплавство, у Франції – сухопутні дороги, у Росії – залізниці. У промисловості й торгівлі домінують монополії, які гальмують економічний розвиток. Усюди розвивається банківська сфера.

Утім, всі три країни до революції залишалися аграрними країнами із величезною перевагою сільського господарства над промисловістю, села над містом, незважаючи на стрімкий розвиток промисловості в цей період. Всюди сформовано єдиний національний ринок, уособленням і центрами якого стають їхні столиці [11]. Дослідник Англійської революції М. Барг зазначає, що *капіталістична мануфактура відрізнялася від пізнішої фабрики тільки відсутністю машин* [12]. Просто англійське буржуазне суспільство народилося в одних технічних умовах, а російське – в інших, більш розвинених.

У передреволюційний період довіра до офіційної церкви суттєво знижується, поширюються нові погляди (пуританізм, просвітництво, соціалізм), які підривають довіру до існуючих порядків. Ці ідейні рухи є виявом протесту, прагнення перемін на краще. Нові ідеології більшу увагу приділяють простим людям, а тому і набувають популярності серед широких верств населення. Фактично роль пуританізму в Росії відіграв соціалізм. Ті самі таємні, напівлегальні та легальні зібрання, поділ на легальних (поміrkованих) та нелегальних (лівих) марксистів (у Англії – пресвітеріани та індепенденти), поширення нелегальної літератури, переслідування, арешти та заслання революціонерів, масова агітація серед народу, проповідування ідей республіканізму. Соціалісти, як пресвітеріани в Англії, виступали проти загробного життя і загробних благ, вони закликали боротися за краще життя на землі. Відомий герой роману О. Дюма «Три мушкетери» герцог Бекінгемський став жертвою замаху пуританина, а в Росії вбито царя Олександра II. У справі спасіння душі та державного управління країні індепенденти та представники багатьох сект надавали перевагу біднякам, а не багатим. Найбільш радикальні пуританські секти проповідували спільність майна. Так що і в цих питаннях більшовики не перші й не єдині [13].

У кожній із трьох країн однакова динаміка розвитку революційних подій. Спочатку при владі прибічники **конституційної монархії**: пресвітеріани в Англії (1640 – 1648) = фельяни у Франції (1789 – 1791) = октябристи і кадети в Росії (березень – початок липня 1917 р.). Далі йде **республіка**: Англія (кінець 1648 – 1653) = Франція (кінець 1791 – 1799) = Росія (липень 1917 – 1929). Шовкові індепенденти (гранди) = жирондисти = поміrkовані соціалісти (меншовики, есери та трудовики). Левелери = якобінці = більшовики.

**Періоди диктаторів:** Англія – Олівер Кромвель (1653 – 1658) = Франція – Наполеон Бонапарт (1799 – 1814, 1815 р – «сто днів») = Росія – Йосип Сталін (1929-1953) та його наступники до 1991 р. [14].

П. Сорокін вірно визначив, що кожний революційний період обов'язково розпадається на дві стадії, які нерозривно пов'язані між собою. «Реакція» на революцію не є феноменом, який лежить поза межами революції, а є її органічною частиною – другою стадією. Диктатури не означають занепад революції, а свідчать про її трансформацію у другу стадію – стадію «реакції» або «приборкання», але ніяк не її кінця. Тільки тоді, коли «реакція» закінчується, коли суспільство вступає у фазу своєї нормальної еволюції, тільки тоді можна вважати, що революція закінчена [15]. Тому дивним виглядає у радянській історіографії, коли в Англійську революцію включають період диктатури Кромвеля, а у Французькій революції диктатуру Бонапарта розглядають окремо. Щодо Російської революції, викликає здивування те, що після восьми місяців буржуазно-демократичної революції стається нова «соціалістична революція», а диктатора взагалі немає. Більшовики виявилися гнучкішими за якобінців: вони перейшли до НЕПу, щоб не втратити владу. У Росії при владі залишилися радикали, тому й революційний період тут найдовший. До того ж на перебіг революційних процесів могли вплинути кількість населення, територія і тривалість попереднього абсолютистського періоду.

Кожен із трьох диктаторів був тісно пов'язаний із радикальними революціонерами: Кромвель – з лівими індепендентами, сектантами, Наполеон – із якобінцями, Сталін – із більшовиками. Сталін не був етнічним росіянином, як і Наполеон не був етнічним французом. Фактично відбувається *творення нової еліти*. В Англії «нові дворяни» становили основу пресвітеріан і шовкових індепендентів. Наполеон створив нову імперську знать. Сталін створив «партійну еліту». Кожна революція знаменувала собою *великий перерозподіл власності*. Всюди відбулася страта монарха. В Англії страчено Карла I, у Франції – Людовика XVI, а пізніше і його дружину Марію-Антуанетту, в Росії – царя Миколу II із усією сім'єю [16].

Кожна революція вела загарбницькі війни, що характеризувались прагненням до світового панування. В Англії лорд-протектор заклав підвалини Британської колоніальної імперії. Наполеон відкрито заявляв, що хотів зробити французів господарями світу. У СРСР гасло світової соціалістичної революції – фактично те саме.

Під час революції спостерігаються прояви нетерпимості до офіційної церкви. Зі шкільних підручників радянських часів перед нами постає образ Олівера Кромвеля на коні із Біблією в одній руці й мечем у другій. При цьому головний собор країни – Собор св. Павла – Кромвель перетворив на казарму для своїх солдатів. І ці «святі» воїни зруйнували найкращу частину собору. Англійська церква за часів Кромвеля була скасована. У Франції за часів якобінської диктатури було введено культ вищої



істоти замість католицизму. У Росії за більшовиків із церков масово вилучалися дорогоцінності, священники переслідувалися як ідейні вороги, насаджувався атеїзм, руйнувалися православні храми [17].

Однак згодом диктатори повертають вправо у своїй політиці, щоб досягти стабільності та припинити поглиблення революції. Від королівської корони Кромвель відмовився лишень через спротив армії. Наполеон уклав союз із католицькою церквою. Сталін у Другій світовій війні пішов на союз із Російською православною церквою, відновив у армії старі звання і погони, широко експлуатував російський націоналізм. Кожен із диктаторів дбав про розвиток економіки, зокрема промисловості [18].

### Висновки

У європейських народів відбулося три революції однакового типу, сили та значення – Англійська (1640 р.), Французька (1789 р.) та Російська (1917 р.). На час революцій кожна країна була наймогутнішою серед країн своєї мовної групи: Англія – серед германських народів, Франція – романських, а Росія – слов'янських. Кожна з цих країн мала багатомісячний період незалежності до революцій. Звернімо увагу на те, що протестантизм домінує у германських народів, католицизм – у романських, а православ'я – у слов'ян.

Якщо говорити про значення революцій, то кожна з них ознаменувала собою новий період в історії – перехід від аграрного до індустріального суспільства, перехід до домінування міського населення над сільським, від монархії до республіки. Тож **до капіталізму кожна група народів приходить окремо, а не весь світ разом.** Слов'яни з початком Російської революції 1917 р. вступили в епоху капіталізму, а не соціалізму. До цього часу ще недостатньо досліджені окремі групи народів, об'єднані за мовною ознакою, із домінуванням певної релігії. Треба виправити цей недолік. Кожен народ і мовно-релігійна група народів проходять однакові етапи розвитку, так само, як людина, – дитинство, юність, зрілість і старість.

У слов'янських народів найбільше простежується єдність у революції. Радянський Союз об'єднав під своєю зверхністю на короткий час усі слов'янські народи у т. зв. соціалістичний табір у Східній Європі. У французів за Наполеона всі романські народи були об'єднані під зверхністю Франції (за винятком Румунії) [19]. Кромвель заклав підвалини Британської колоніальної імперії. Естафета боротьби за першість у германському світі перейшла у ХХ ст. до США.

Нині у світі домінує германо-протестантський елемент. Із семи найрозвиненіших країн чотири належать до германо-протестантської мовно-релігійної групи: США, Канада, Велика Британія та Німеччина. Така ж ситуація у найсильнішому військовому блоці нашої планети – НАТО. Із 830,7 млн чол. населення країн-членів НАТО 478,36 млн (57,6%) – це германські країни, 22,5% – романські, 8,3% – слов'янські, 11,1% – інші країни [20].

З європейських груп народів германська група найстарша, а слов'яни – наймолодші. Це простежується і в економічному розвитку, і в рівні урбанізації, і в послідовності аналогічних подій [21]. Тож ми, слов'яни, – не бідні, не відсталі, ми просто молодші за наших сусідів-європейців. У нас ще все попереду.

### *Література:*

1. Формация общественно-экономическая / Советская историческая энциклопедия (далі СІЕ) – т. 15. – М.: «Советская энциклопедия», 1974. – с. 246-247.

2. Всемирная история. – т. 7. – М.: «Издательство социально-экономической литературы», 1960. – с. 581-582.

3. Всемирная история. – т.3 – М.: «Издательство социально-экономической литературы», 1957. – с. 369-371, 639-671; Всемирная история. – т.4. – М.: «Издательство социально-экономической литературы», 1958 – с. 221-232, 329, 448-538.

4. Всемирная история. – т. 5. – М., 1958. – с.41; Всемирная история. – т. 6. – с. 17-19; Всемирная история. – т. 7. – с. 306-337.

5. Всемирная история. – т. 4. – с. – 329-331; Всемирная история. – т. 4. – с.219, 232-233; Всемирная история. – т. 5. – с. 376.

6. **Барг М.** Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – Москва: «Мысль», 1991. – с. 117-128; Всемирная история. – т. 4. – с. 219; Всемирная история. – т. 7. – с. 171-172.

7. **Барг М.** Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с.71-75; Всемирной истории. – т. 4. – с.321-332; Всемирная история. – т. 5. – с. 28-30, 545, 549-550; Всемирная история. – т. 7. – с. 144-146; История СССР 1861-1917: Учебник для студентов пед. ин-тов по спец. «История» / под. ред. В. Г. Тюкавкина. – М.: «Просвещение», 1989. – с. 52, 73.

8. **Барг М.** Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 68-69, 74; Всемирная история. – т. 5. – М., 1958. – с. 43, 545; Всемирная история. – т. 6. – М., 1959 – с. 17, 27, 30-31; «Всемирной истории» – т. 7. – с. 145-146, 339, 456-457; Нова історія. Частина перша. 1640-1870 р. / за ред. акад. О. Нарочницького. – Київ: «Вища школа», 1975. – с. 101-102; История СССР XIX – начала XX века / под. ред. И. Федосова. – Москва: «Высшая школа», 1981. – с. 259.

9. Всемирная история. – т. 5. – с. 24-25; Нова історія. Частина перша. 1640-1870 р. / за ред. акад. О. Нарочницького. – Київ: «Вища школа», 1975. – с. – 101; Народонаселение стран мира. Справочник./ под. ред. Б. Ц. Урланиса. 2-е издание переработаное и дополненное. – Москва: «Статистика», 1978. – с. 476, 478.

10. Всемирная история. – т. 3. М., 1957. – с. 668; Всемирная история. – т.4. – с.318-319; Всемирная история. – т. 5. – с.542; Всемирная история. – т.



7. – с. 146, 457-460; Нова історія. Частина перша. 1640-1870 р. / за ред. акад. О. Нарочницького. – Київ: «Вища школа», 1975. – с. 102; История СССР 1861-1917 / под. ред. В. Тюкавкина. – с. 53-55, 308-318.

11. Всемирная история. – т. 5. – с. 21-22, 544-555; Всемирная история. – т. 7 – с. 135 –147; Барг М. Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – Москва: «Мысль», 1991. – с. 53-57, 104-107; История СССР 1861-1917 / под. ред. В. Тюкавкина. – М., 1989. – с. 64-65, 68-70, 198 – 204, 207 – 209.

12. **Барг М.** Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 54.

13. **Аксельрод А., Филлипс Ч.** Диктаторы и тираны. В 2-х тт. – т. 1. / Перевод с англ. В. Найденова, А. Марченко, Н. Диевой, С. Мишкина, Э. Снетковой. – Смоленск: «Русич», 1997. – с. 337-338; Барг М. Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 87 – 98, 254-261; Всемирная история. – т. 5. – с. 33, 555 – 568; Всемирная история. – т. 7. – с. 148-168; Православная церковь / СИЭ. – т. 11. – М.: «Советская энциклопедия», 1968. – с. 508.

14. Всемирная история. – т. 5. – с. 43 – 69; Всемирная история. – т. 6. – с. 17-68, 86-130; Всемирная история. – т. 7. – с. 585-628; Всемирная история. – т. 8. – с. 237-301, 368-394, 539-562.

15. **Сорокин П.** Социология революции // журнал «Стратегия России» №6 июнь, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://sr.fondedin.ru/new/fullnews\\_arch\\_to.php?subaction=showfull&id=1086677606&archive=1089272283&start\\_from=&ucat=14&](http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1086677606&archive=1089272283&start_from=&ucat=14&).

16. **Аксельрод А., Филлипс Ч.** Диктаторы и тираны. В 2-х тт. – т. 2. – с. 133; Барг М. Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 73, 136-137, 170-171; Всемирная история. – т. 5. – с. 56-57, 70-71; Всемирная история. – т. 6. – с. 36, 43, 45, 57-58, 128; Всемирная история. – т. 8. – с. 37, 59-61; История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства / Сост. В. Козлов. – Москва: «Политиздат», 1991 – с. 114-115; Манфред. Наполеон Бонапарт. – Сухуми: «Алашара», 1989. – с. 17-18, 169, 359-360, 505-507; Сталин / СИЭ. – т. 13. – М.: «Советская энциклопедия», 1971. – с. 780-785.

17. **Барг М.** Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 124-126; Всемирная история. – т. 6. – с. 52-53; Православная церковь / СИЭ – т. 11. – М.: «Советская энциклопедия», 1968. – с. 508.

18. **Барг М.** Великая Английская революция в портретах ее деятелей. – с. 241-242; Всемирная история. – т. 5. – с. 68, 71-72; Всемирная история. – т. 6. – с. 87-90; Всемирная история. – т. 9. – с. 44-46, 223-226, 239-243; История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства / Сост. В. Козлов. – Москва: «Политиздат», 1991 - с. 262, 271-272; Православная церковь / СИЭ – т. 11. – М.: «Советская энциклопедия», 1968. – с. 509.

19. Варшавський договір / СІЕ. – т. 2. – М.: «Советская энциклопедия», 1962. – с. 979; Всемирная история. – т. 6. – с. 96, 105, 109; Совет экономической взаимопомощи / СІЕ. – т. 13. – М.: «Советская энциклопедия», 1971. – с. 117-118.

20. Весь мир: Страны. Флаги. Гербы. (Энциклопедический справочник). – Минск: «Харвест», 1999. – с. 7-587; С.И. Брук. Населения мира. Етно-демографический справочник. – М.: «Наука», 1981 р. – с. 801-803 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%90%D0%A2%D0%9E>.

21. Народонаселение стран мира. Справочник / под. ред. Б. Ц. Урланиса. – с. 476, 479.